

پژوهشی بر
سکه‌های اشکانی

عنوان‌های سلطنتی، ضربخانه‌ها و شمایل‌شناسی

اشکان گرشاسبی

انتشارات آریامنا

پژوهشی بر سکه‌های اشکانی

عنوان‌های سلطنتی، ضربخانه‌ها و شمایل‌شناسی

نوشته

اشکان گرشاسبی

ایران‌شهر - ۴-

انتشارات آریارمنا

پژوهشی بر سکه‌های اشکانی
عنوان‌های سلطنتی، ضرابخانه‌ها و شمایل‌شناسی

| نوشته اشکان گرشاسبی |

| با همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن |

| چاپ و صحافی: مهرگان |

| نوبت چاپ: نخست، ۱۳۹۷ | شمارگان: ۵۰۰ نسخه |

| بها: ۳۶۰۰۰ تومان |

| تصویر جلد: سکه مهرداد یکم اشکانی |

| تارنما: www.aryaramna.ir |

| نامه‌نگار: info@aryaramna.ir, aryaramna@hotmail.com |

| نشانی: تهران، صندوق پستی: ۱۴۵۱۵-۵۶۹ |

| تلفن: ۰۲۱۴۴۸۴۶۰۲۶؛ همراه: ۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶ |

| همه حقوق این اثر برای انتشارات آریارمنا محفوظ است. |

| تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویسی این اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی‌دی و چیزهایی از این دست بدون موافقت کتبی و قبلی انتشارات آریارمنا ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت. |

۷

سرشناسه :	گرشاسبی، اشکان، ۱۳۶۶.
عنوان و نام پدیدآور :	پژوهشی بر سکه‌های اشکانی: عنوان‌های سلطنتی، ضرابخانه‌ها و شمایل‌شناسی
مشخصات نشر :	تهران: آریارمنا، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری :	۲۱۲ ص: مصور (بخشی رنگی)، جدول، نمودار.
فروست :	ایران‌شهر؛ ۴.
شابک :	978-600-97080-7-9
وضعیت فهرست‌نویسی :	فیا
یادداشت :	کتابنامه.
موضوع :	سکه‌های اشکانی
موضوع :	
موضوع :	سکه‌شناسی -- ایران
موضوع :	
موضوع :	علایم و نمادها -- ایران -- تاریخ -- پیش از اسلام
موضوع :	
موضوع :	ایران -- تاریخ -- اشکانیان، ۲۴۹ ق.م. - ۲۲۶ م.
موضوع :	
موضوع :	Iran -- History -- Parthians, 249 B. C.- 226 A. D
رده‌بندی کنگره :	۱۳۹۷ پ ۴ ۱۳۷۵۶/۱
رده‌بندی دیویی :	۷۳۷/۴۹۵۵
شماره کتاب‌شناسی ملی :	۵۴۵۴۴۰۵

Coins, Parthian

Numismatics -- Iran

Signs and symbols -- History -- Iran -- To 633

Iran -- History -- Parthians, 249 B. C.- 226 A. D

انتشارات آریارمنا بر آن است تا کتاب‌های ارزندهٔ تألیفی و ترجمه‌ای پژوهشگران ایرانی یا نیرانی را در زمینه‌های گوناگون ایران‌شناسی همچون باستان‌شناسی، تاریخ، فرهنگ و زبان‌های باستانی منتشر کند، کتاب‌هایی که برای شناخت تاریخ و فرهنگ گرانسنگ و ورجاوند ایران بسیار ارزشمند باشند. با توجه به پیوندها و ریشه‌های ژرف و عمیق فرهنگی میان ایران و جهان بشکوه ایرانی که از سده‌ها بلکه هزاره‌های دور و دراز برجا بوده است و در دهه‌های اخیر تلاش دشمنان بر آن بوده تا این پیوندهای ژرف را بگسلند و ریشه‌های عمیق را با تیشه برکنند، ایران فرهنگی که دل و دین به آن سپرده‌ایم از چشم دست‌اندرکاران انتشارات آریارمنا دور نمانده و چاپ کتاب‌های پژوهشی و ترجمه‌ای ارزنده دربارهٔ جهان ایرانی یا ایران فرهنگی از اولویت‌های انتشارات آریارمنا است؛ باشد که از این راه پیوندهایمان پیوسته‌تر و ریشه‌هایمان ژرف‌تر شود. کتاب‌های انتشارات آریارمنا پیشکشی ناچیز است به ایرانیان، ایرانی‌تباران، ایران‌دوستان و همهٔ مردمان جهان ایرانی که ایران و جهان ایرانی را از جان دوست‌تر می‌دارند.

مدیر
شاهین آریامنش

مشاوران علمی

| دکتر سیدمنصور سیدسجادی (مؤسسهٔ ایزمنو ایتالیا) | استاد اسماعیل یغمایی (سازمان میراث فرهنگی کشور) | دکتر سیدمهدی موسوی (دانشگاه تربیت مدرس) | دکتر محمدابراهیم زارعی (دانشگاه بوعلی سینا همدان) | دکتر سجاد علی‌بیگی (دانشگاه رازی کرمانشاه) | دکتر حمیدرضا ولی‌پور (دانشگاه شهید بهشتی) | دکتر سعید امیرحاجلو (دانشگاه جیرفت) | دکتر سیروس نصراله‌زاده (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی) | دکتر رضا مهرآفرین (دانشگاه مازندران) | دکتر فرزانه گشتاسب (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی) |

فهرست

۱۱	پیشگفتار
۱۵	پیشینه مطالعات سکه‌شناسی اشکانی
۲۵	مقدمات سکه‌شناسی اشکانی
۲۵	جنس و واحدهای پولی
۲۸	تاریخ‌نویسی بر سکه‌ها
۳۱	خط و زبان یونانی و پارسی
۳۵	ضرابخانه‌های اشکانی
۴۹	بررسی سکه‌های اشکانی
۵۰	اشک یکم و دوم
۵۶	فریابت و فرهاد یکم
۵۷	مهرداد یکم
۶۶	فرهاد دوم
۶۹	دوران تاریک
۷۰	اردوان یکم
۷۵	مهرداد دوم
۸۵	دوره آشفتگی داخلی
۸۶	گودرز یکم
۸۸	ارد یکم

۸۹	پادشاهان ناشناخته یکم و دوم
۹۱	سیناتروک
۹۲	داریوش
۹۴	فرهاد سوم
۹۵	مهرداد سوم
۹۷	ارد دوم
۱۰۲	پاکر یکم
۱۰۳	فرهاد چهارم
۱۰۶	تیرداد
۱۰۷	فرهاد پنجم و ملکه موزا
۱۱۰	ارد سوم
۱۱۰	ونن یکم
۱۱۱	اردوان دوم
۱۱۳	وردان یکم
۱۱۴	گودرز دوم
۱۱۵	ونن دوم
۱۱۶	بلاش یکم
۱۱۸	وردان دوم
۱۱۸	بلاش دوم
۱۱۹	پاکر دوم
۱۲۱	اردوان سوم
۱۲۲	بلاش سوم
۱۲۳	خسرو یکم
۱۲۴	پارتاماسپاتس
۱۲۵	مهرداد چهارم
۱۲۶	پادشاه ناشناخته سوم
۱۲۷	بلاش چهارم

۱۲۸	خسرو دوم
۱۲۹	بلاش پنجم
۱۳۰	بلاش ششم
۱۳۱	اردوان چهارم
۱۳۲	تیرداد سوم
۱۳۳	سنابارس
۱۳۴	سکه‌های ضرب مجدد، انگ خورده و سکه‌های مناطق خودمختار
۱۳۷	سخن پایانی
۱۳۹	جدول نوشته‌های یونانی و پارسی سکه‌ها
۱۵۱	فهرست تصویری سکه‌های اشکانی
۱۹۹	کتاب‌نامه
۲۰۵	نمایه

پیشگفتار

دوره اشکانی از دوره‌های مهم تاریخ، و یکی از طولانی‌ترین حکومت‌های ایران، با حدود ۵ قرن فرمانروایی بر ایران و بخش‌های وسیعی از جهان آن دوران است. با وجود تأثیرات مهمی که این دوران بر تاریخ ایران و جهان نهاده است، منابع آن محدود و مختصر است و پژوهش‌های باستان‌شناسی در کنار بررسی‌های تاریخی، هنوز موفق به ارائه اطلاعات منسجمی از این دوره، نسبت به دوره‌های دیگر تاریخ نشده است. یکی از منابع بسیار مهم و قابل استناد این دوره، مجموعه سکه‌های شاهان اشکانی است که اطلاعات بسیاری در خصوص سیر تاریخی شاهان و همچنین مسائل اجتماعی، سیاسی و هنر این دوره به ما می‌دهد، و می‌تواند بخش‌هایی از تحولات این دوران را که شاید شناخت آن از طریق داده‌های دیگر باستان‌شناسی و تاریخی میسر نباشد، روشن سازد. در بررسی ابعاد گوناگون حیات پارتیان، همواره باید در نظر داشت که این پادشاهی نزدیک به پنج قرن باقی ماند و در این دوران، دو قدرت بزرگ، یعنی رومیان و پارتیان بخش‌های وسیعی از جهان آن روزگار را در اختیار داشتند. در اشارات مختلفی، از سده اول پیش از میلاد به بعد می‌توان تشخیص داد که آنان خود را وارث هخامنشیان می‌دانستند و این فرضیه را می‌توان تا حدی با محتوای سکه‌ها - برای مثال عنوان «شاه شاهان» - اثبات کرد. ضرب سکه اشکانی در درجه اول بر اساس سیستم پولی یونان با درهم‌ها و چهاردرهمی‌ها استوار بود. با توجه به این که پارت‌ها هیچ تجربه قبلی در ضرب سکه‌هایشان نداشتند، تهیه و ضرب سکه خود را به احتمال زیاد به مناطق یونانی در پارت و دیگر نقاط تحت سلطه شان می‌سپردند که در آن

ضرابخانه‌های محلی سلوکی فعال بودند. اشکانیان در طول دوران حکومت خود، از عناوین و القاب گسترده یونانی بر سکه‌هایشان استفاده می‌کردند. همچنین، بسیاری از نقوش روی سکه‌ها نیز تقلیدی از سکه‌های یونانی و سلوکی بوده است که پیش از آن در قلمرو حکومت سلوکی در گردش بود. بررسی پیکرنگاری این سکه‌ها و تغییراتی که در دوره‌های گوناگون بنا بر دلایل مختلف بر عناصر و جزئیات آن روی داده است، می‌تواند ما را در شناخت سبک‌های هنری و همچنین مسائل مربوط به پوشش این دوران و نیز روش‌های تبلیغاتی پادشاهان برای کسب اعتماد و همراهی دولت‌های تابع‌شان یاری کند. تصاویری که در پشت و روی سکه‌های اشکانی دیده می‌شوند، دارای خصوصیات بسیار متنوع و گسترده است، و می‌توان از سویی انواع پوشش‌ها، تاج و دیهیم، و همچنین پیرایش‌های مختلف مو و چهره را در آن‌ها مشاهده کرد، و از سوی دیگر نشان‌ها و عناصر گوناگون منطبق با سنت ایرانی و هلنی را در آن‌ها تشخیص داد، که هر کدام حاوی اطلاعات ارزشمندی در جهت شناخت بهتر این دوران و اتفاقاتی است که طی حکومت هر یک از پادشاهان روی داده است.

پیش از قدرت گرفتن پارتیان به رهبری ارشک در سال ۲۳۸ پم نظام پولی که در شمال ایران در گردش بود، همانند بخش‌های دیگر حکومت سلوکی بود. اما ضرابخانه‌های بلخ و هکاتوم پیلوس رفته رفته ترجیح دادند که به ضرب درهم بپردازند، در صورتی که در اکباتان طی پادشاهی آنتیوخوس یکم و سوم سکه‌ای با این جنس و واحد ضرب نمی‌شد. شناسایی و گاهشماری سکه‌های اشکانی بسیار دشوار است، چرا که بسیاری از پادشاهان اشکانی نام بنیانگذار پادشاهی، یعنی ارشک را بر سکه‌هایشان آورده‌اند. متأسفانه، درهم‌ها معمولاً تاریخ‌گذاری نشده‌اند، که شناسایی آن‌ها را بسیار دشوار می‌سازد، اما در چهاردرهمی‌ها، به جهت آن‌که اشکانیان سکه‌ها را با حروف یونانی، یا با استفاده از سیستم سلوکی (آغاز در ۳۱۲ سال پم)، و یا سیستم اشکانی (آغاز در ۲۴۷ پم) تاریخ‌گذاری کرده‌اند، تعیین قدمت آسان‌تر است. همچنین در دوره اشکانی برای نخستین بار در میان پادشاهی‌های ایرانی نام یا نشان ضرابخانه‌ها بر سکه‌ها ظاهر می‌شوند که این موضوع می‌تواند بسیاری از مسائل این دوران، اعم از مسائل اقتصادی، جغرافیایی و سیاسی را روشن سازد. رفته رفته عناصر بومی، هم در نوشته‌ها، و هم در تصویرنگاری پشت و روی سکه‌های اشکانی پررنگ‌تر از پیش شد. تا قرن ۲ میلادی، اشکانیان با چند مورد استثناء، از متن‌های یونانی در ضرب سکه‌هایشان استفاده می‌کردند. همچنین عناوین رسمی آن‌ها نیز یونانی بود که اهداف سیاسی و تبلیغاتی چنین عملی کاملاً آشکار است. شواهد بیشتری نیز از نوشته‌های روی سکه‌ها، به خصوص در سکه‌های ضرب شده از اواسط قرن دوم تا پایان قرن اول پیش از میلاد قابل دریافت است، که پادشاهان اشکانی تعداد بسیاری از عنوان‌ها را مورد استفاده قرار دادند. این

عناوین، دربردارنده اهداف و کاربردهای گوناگونی بودند، که از آن جمله می‌توان به کاربرد سیاسی، خانوادگی و قومی، و همچنین ابعاد مذهبی اشاره کرد. روشن است که شاهان اشکانی کاملاً با مفهوم این عنوان‌ها آشنا بودند، و به‌صورتی کاملاً هدفمند، از این عناوین در سکه‌هایشان بهره می‌گرفتند. دلیل چنین استفاده‌ای را می‌توان از ماهیت سکه‌ها دریافت که در دنیای آن روز، غیر از کاربرد اقتصادی و تجاری، ابزاری کارآمد جهت رساندن پیام شاهان اشکانی به جوامع مختلف تحت نفوذشان محسوب می‌شد. اما در نیمه دوم پادشاهی اشکانی، و از حدود نیمه قرن اول میلادی (از زمان بلاش یکم ۵۱ تا ۵۸ م) رفته رفته عناوین به زبان پارسی بر سکه‌ها به کار می‌رود. در ابتدا، نوشته‌های پارسی سکه‌ها شامل صورت خلاصه شده نام شاه بوده است، و بعدها در نیمه قرن دوم میلادی، نوشته‌ها مفصل‌تر می‌شود و نام شاه به‌صورت کامل ذکر می‌شود. در مجموع، نوشته‌های پارسی و یونانی روی سکه‌ها اشکانی و همین‌طور تصاویر نقر شده بر سکه‌ها، علاوه بر معرفی شاهان و ضرابخانه‌ها که اهمیت تاریخی سیاسی و اقتصادی دارند، به جهت شناخت ایدئولوژی اشکانیان و بررسی روند بازگشت به سنت‌های ایرانی، و همچنین تأثیرپذیری اولیه اشکانیان از سنت‌های هلنی بسیار مهم و کارگشا است. آن‌چه که مشخص است، پارتیان موفق به ایجاد پادشاهی بزرگی شده‌اند که ما به‌تدریج تصویر دقیق‌تری از آن به دست می‌آوریم.

در پایان، ذکر چند نکته ضروری است. نخست گاهشماری و ترتیب پادشاهان اشکانی و همچنین سکه‌های منسوب به آن‌ها در این کتاب است. این ترتیب منطبق بر نظرات سلوود و ترتیب ذکر شده در کتاب «مقدمه سکه‌های اشکانی» است، که در فصل نخست درمورد آن کتاب بیشتر توضیح داده خواهد شد. انواع سکه‌های اشکانی در فهرست سلوود با حرف (S) مشخص می‌شوند. در این کتاب، همه انواع سکه که به‌صورت نوع ۱، نوع ۲، نوع ۳، ... بیان می‌شود، در واقع منطبق با انواع S1, S2, S3, ... سلوود است. همچنین سلوود سکه‌های هر نوع را بر اساس خصوصیات تصویرنگاری و نوشتاری، و تفاوت‌هایی که با یکدیگر دارند، به وارته‌ها یا زیرگروه‌هایی تقسیم کرده است. در این پژوهش نیز، در بررسی سکه‌ها، هر زمان نیاز به توضیح زیرگروه خاصی از یک نوع سکه باشد، به‌صورت دقیق با نام گروه و زیرگروه ذکر خواهد شد: برای نمونه زیر گروه‌های سکه‌های نوع ۱۰ عبارتند از: (۱۰. ۱) - (۲. ۱۰. ۳) - (۱۰. ۳)، با وجود تبعیت از ترتیب انجام گرفته توسط سلوود، تلاش شده است تا حد امکان به بررسی منابع، نظریات و اصلاحات جدید ارائه شده از سوی پژوهشگران دیگر نیز پرداخته شود. همچنین، در انتهای کتاب جدولی از همه عناوین یونانی و پارسی حک شده بر سکه‌ها به همراه ترجمه آن‌ها، و فهرستی تصویری از سکه‌های اشکانی به ترتیب نوع سکه‌ها و نام پادشاهی که سکه‌ها به اون

منسوب شده‌اند تنظیم شده است. امید است این کتاب که با تمرکز بر نوشته‌های سکه‌ها در دوره اشکانی، و همچنین نقوش و تصاویر سکه‌ها، و بررسی ابعاد مختلف این دو عنصر تدوین شده است، بتواند گام کوچکی در جهت پیشبرد مطالعات سکه‌شناختی و تاریخی اشکانی برداشته، و برای پژوهشگران این حوزه مفید باشد.

این کتاب که نگارش آن بر اساس پایان‌نامه نگارنده در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، به همراه جدیدترین منابع این زمینه انجام گرفته است، با تمرکز بر نوشته‌های سکه‌ها در دوره اشکانی، ضرابخانه‌ها و همچنین بررسی نقش‌ها و تصاویر سکه‌ها، و ابعاد مختلف آنهاست که امیدوار است گام کوچکی در جهت پیشبرد مطالعات سکه‌شناسی و تاریخی اشکانی باشد و نیز برای پژوهشگران این حوزه مفید باشد.

لازم می‌دانم از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر سیروس نصراله‌زاده، که با رهنمودهای بی‌دریغشان بسیاری از موانع موجود را هموار ساختند صمیمانه سپاسگزاری کنم. به انجام رسیدن این کتاب، مدیون راهنمایی و یاری بی‌شما داشت ایشان بوده است. همچنین از استادان فرزانه‌ام جناب آقای دکتر محمدتقی راشد محصل و جناب آقای دکتر مصطفی ده‌پهلوان قدردانی می‌کنم، که زمان ارزشمندشان را در اختیارم نهاده و با گوشزد کردن نکات ارزنده، کمک بزرگی در جهت رفع نارسایی‌ها و پیشبرد کار کردند. تردیدی نیست که مسئولیت مطالب و تفسیرهای ارائه شده، و هرگونه کاستی در این کتاب، همگی بر عهده نگارنده است.

پیشینه مطالعات سکه‌شناسی اشکانی

آغاز پژوهش‌های بنیادین در مورد تاریخ و تمدن پارتیان به چند سده پیش‌تر و قرن ۱۷ میلادی باز می‌گردد. یکی از نخستین پژوهش‌ها در این زمینه که مطالعه تاریخ پادشاهان اشکانی بر اساس سکه‌هایشان بود، توسط ژ. فوی ویان (۱۶۳۲ تا ۱۷۰۶م) انجام شد که پس از درگذشت او و در سال ۱۷۲۵ به زبان لاتین منتشر شد.^۱ کتابی که سپس پژوهش پ. لونگرو را به دنبال داشت (*Annales Arsacidaum, Strasbourg, 1732*). ویان سکه‌شناسی اشکانی را با داده‌های تاریخی بسیاری مطرح کرد، اما اشتباهش درباره ترتیب دوره‌های مختلف، تصویری غلط در مورد ترتیب سکه‌های اشکانی ایجاد کرد. سال‌ها بعد، محقق اتریشی جوزف هیلاریوس اخل، در جلد سوم کتاب خود در سال ۱۷۹۴ میلادی^۲، انتساب‌های انجام شده توسط ویان را تا حد زیادی بهبود بخشید، و راه را برای پژوهش‌های بعدی هموار کرد. پس از آن در سال ۱۸۵۰ کتاب سن مارتن به نام *Fragments d'une histoire des Arsacides* (بخش‌هایی از تاریخ اشکانی) در پاریس انتشار یافت. این کتاب اگرچه به طور ویژه به مطالعات سکه‌شناسی نمی‌پرداخت، اما با بررسی‌هایی درباره گاهشماری این حکومت همراه بود.

در سال ۱۸۵۲ م محقق با نام جان لیندسی، کتابی با عنوان «نظری به تاریخ و ضرب سکه اشکانیان» تألیف کرده و آن را به دو بخش عمده تقسیم می‌کند.^۳ حوزه مطالعاتی این کتاب در درجه اول تاریخ پارت‌ها و به دنبال آن بررسی سکه‌شناسی این دوره است. بخش اول کتاب ۱۲۷ صفحه است که لیندسی در آن به شرح و توصیف شاهان اشکانی و همچنین به متصرفات، درگیری‌ها با ممالک همجوار،

1. *Arsacidarum Imperium, sive regum Parthorum historia ad fidem numismatum accommodata.*

2. Eckhel, J.H. (1792-1798). *Doctrina numorum veterum*, 8vols. vienna

3. Lindsay, Jan. (1852). *A view of The History and Coinage of The Parthians with Descriptive and Tables*, London, Moore-Cork.

کشور داری و غیره می‌پردازد و از منابع دست اول این دوره مانند تاقیتوس، آپیان، دیوکاسیوس، ژوستین، پلوتارک، اروسیوس، ژوزفیوس و پولیبیوس استفاده می‌کند. او در مورد بخش سکه‌شناسی خود می‌نویسد: «در مورد سکه‌های نقره‌ای و برنزی هیچ‌گونه تلاشی تاکنون صورت نگرفته است» و با آوردن یک راهنمای توصیفی در کتاب خود، تعداد ۳۰۰ سکه نقره‌ای و ۱۰۰ سکه برنزی این مجموعه از سکه‌های شاهان و شاهزادگان اشکانی را، در موضوعات مختلف طبقه‌بندی می‌کند.

پس از آن و تا ابتدای قرن بیستم، سه رساله بیش از بقیه از سوی سکه‌شناسان مورد توجه بود: کتاب *Memoires* نوشته لانگ پریر^۵ (۱۸۵۳ م.)، کتاب *Les Monnaies, des Rois Parthes* «ضرب سکه پادشاهان پارت» نوشته آنتون و. پراکش آسن^۶ (۱۸۷۴-۱۸۷۵ م.) و کتاب *The coinage of Parthia* «ضرب سکه پارت» از پرسی گاردنر.^۷ کتاب لانگ پریر تنها با بخشی از سکه‌های اشکانی سر و کار دارد، اما برخی از رساله‌های تاریخی با ارزش و یک راهنما از بسیاری از چهاردرهمی‌های منتشر نشده تا آن زمان را نیز در بر می‌گیرد. سکه‌ها، نشان دهنده یک توالی و ترتیب محتمل و دقیق البته تا آن زمان هستند. کتاب آسن که یک ژنرال و سیاستمدار اتریشی بود، اگرچه فاقد دقت علمی بود اما به خوبی مجموعه شخصی غنی او را، که در حال حاضر در موزه برلین نگهداری می‌شود توصیف می‌کرد. اما رساله سوم متعلق به گاردنر، یکی از برترین کارهای انجام شده تا پیش از قرن بیستم میلادی است. کتاب و مطالعات گاردنر نسبت به کارهای پیشین اثری برجسته است، و همچنین به جهت بررسی شواهد تاریخی و سکه‌شناسی که متأسفانه به ندرت رضایت‌بخش و قاطع هستند، اثری ارزشمند محسوب می‌شود. همچنین باید از کتاب «اشمشین پادشاهی بزرگ شرقی» نوشته راولینسون^۸ (۱۸۷۳ م.) نام برده شود. کتاب راولینسون با آن‌که از نظر گاهشماری

۴. در همین سال‌ها، کتاب *Die Parther nach griechisch-römischen Quellen*, Progr. Heiligenstadt (اشکانیان بر اساس منابع یونانی-رومی، سال انتشار ۱۸۷۳ م.) از اشنایدروریت نیز به زبان آلمانی منتشر شد، اما این کتاب بیشتر در بردارنده بررسی‌های تاریخی، گاهشماری و جغرافیای دوران اشکانی بود.

5. Longperier

6. Anton Prokesch v. Osten

7. Gardner, Percy & Malter, J. L. *The coinage of Parthia by Percy Gardner. Introduction and supplementary catalog of a recent hoard by Joel L. Malter*. San Diego, CA: Malter-Westerfield Pub. Co., 1968. Reprint of Gardner, *The Parthian coinage*, 1877 edition, plus Malter's 1968 work.

8. Rawlinson, George. (1873). *The Sixth Great Oriental Monarchy*. London: Longmans, Green, and co.

اشکالاتی دارد و تمرکز اصلی آن بر تاریخ و جغرافیای اشکانی است و نه سکه‌شناسی، اما با بیش از چهارصد صفحه و فصول متعدد، یک گزارش بسیار جامع از تاریخ و جغرافیای اشکانیان است. در طول بیست و پنج سال سپری شده از زمان چاپ کار گاردنر، مجموعه‌های گسترده‌ای از کابینگهام، دفتر هند، و مجموعه‌های دیگر، به سکه‌های پارتی موزه بریتانیا اضافه شد، و مجموعه‌ای خصوصی از پتروویچ^۹ نیز اهمیت زیادی پیدا کرد.^{۱۰} اما طی این زمان، در مورد سکه‌شناسی اشکانی پژوهش‌های چندانی صورت نگرفت تا سال ۱۸۹۲ و انتشار کار مارکوف^{۱۱} که از طریق کتاب او «سکه‌های اشکانی»، و همچنین پژوهش‌های رپسن^{۱۲}، برخی سکه‌ها که از اهمیت بالایی برخوردار بودند شناخته شدند.^{۱۳} برای نمونه، این مطالعات نشان می‌داد که چهاردرهمی‌ها در ضرب‌های اولیه‌شان، از آن‌چه پیش‌تر گمان می‌رفت واحدهای مهم‌تری بودند. همچنین نشان می‌داد که ضرب‌خانه‌های اشکانیان برای مدت نسبتاً زیادی تحت تأثیر نمونه‌های یونانی-به‌ویژه سلوکی-بودند. پس از این، در زمان تهیه فهرست موزه بریتانیا به رهبری راث،^{۱۴} با مطالعه سکه‌های پیشین به‌ویژه پژوهش‌های گاردنر، و همچنین سکه‌های به‌دست آمده جدید، به این نتیجه رسیدند که ترتیب پیشنهاد شده توسط گاردنر باید اصلاح شود. راث در مقاله «ترتیب دوباره سکه‌های اشکانی»، که در نشریه تاریخچه سکه‌شناسی در سال ۱۹۰۰ (صص ۲۰۲-۱۸۱) منتشر شده بود، فهرست تازه‌ای پیشنهاد کرد، و این ترتیب جدید با تغییرات و اصلاحات مختلف، در تنظیم فهرست موزه بریتانیا در سال ۱۹۰۳ استفاده شد.^{۱۵} این فهرست بار دیگر در سال ۱۹۶۴ م. تجدید چاپ شد. کمی پس از انتشار فهرست موزه بریتانیا، و در سال ۱۹۰۴ م. کتابی توسط الکساندر پتروویچ^{۱۶} با عنوان «سکه‌های اشکانی» در ۲۰۶ صفحه منتشر شد.^{۱۷} این

9. A. von Petrowicz

۱۰. نک. Wroth, 1903.

11. Markoff, Alexis de. (1892). *Coins of the Arsacidae*. St. Petersburg

12. Rapson, Edward J. (1893). "Markoff's unpublished coins of the Arsacidae", *Numismatic Chronicle*, tome/ser. 3, vol. 13, p. 203-219.

۱۳. مارکوف پیش از آن در سال ۱۸۷۷ ضمیمه مکملی نیز برای کار ژنرال آسن منتشر کرده بود.

14. Warwick William Wroth

15. Wroth, W. (1903). "Catalogue of the Coins of Parthia". In: *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum*, vol. 23. London

16. Alexander Ritter von Petrowicz

17. Petrowicz, A. von. (1904). *Arsaciden-Münzen. Sammlung Petrowicz - Katalog mit 25 lichtdrucktafeln*. Vienna, Petrowicz.

کتاب که یکی از فهرست‌های تنظیم شده برای سکه‌های اشکانی در آن گنجانده شده است، بعنوان منبعی برای کارهای بعدی مورد استفاده قرار گرفت و در سال ۱۹۶۸ م تجدید چاپ شد. تا دوده پس از این، کار جامعی در این زمینه صورت نگرفت تا این که باستان‌شناس و محقق فرانسوی ژاک دومورگان، در سال ۱۹۲۷ م کتابی با عنوان *Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen-âge* به زبان فرانسه منتشر کرد، که راهنمایی برای سکه‌شناسی شرق باستان و نیز قرون وسطی بود. از صفحه ۱۲۵ این کتاب بررسی سکه‌های پارتیان آغاز می‌شود و سکه‌ها را از جنبه‌های گوناگون گاهشماری، تصاویر پشت و روی سکه و کتیبه‌ها بررسی می‌کند. او در این کتاب از کارهایی که پیش‌تر انجام گرفت -از جمله کتاب‌های راث و گاردنر- نیز بهره می‌برد. پس از درگذشت دومورگان، بسماجین^{۱۸} کار او را ادامه داده و این کتاب را در سال ۱۹۳۶ م دوباره منتشر کرد.^{۱۹}

در نیمه دوم قرن بیستم رفته رفته بر تعداد پژوهش‌ها در این حوزه افزوده شد و محققانی با استفاده از منابع گذشته و مطالعه بر روی مجموعه‌های سکه اشکانی در سراسر دنیا، پژوهش‌هایی را به انجام رساندند، و این بار، جنبه‌های دیگر سکه‌ها که کمتر به آن پرداخته شده بود، مورد توجه پژوهشگران قرار گرفت. از کارهای انجام شده در این زمینه، «ساختار شیمیایی سکه‌های اشکانی» از ارل کلی است. در این پژوهش که در سال ۱۹۵۵ در نیویورک منتشر شد،^{۲۰} کلی به بررسی ساختار شیمیایی سکه‌های اشکانی می‌پردازد و عیار و درجه خلوص را در انواع مختلف سکه‌های این دوران بررسی می‌کند. همچنین مقاله‌ای جالب درباره خال یا برآمدگی چهره پادشاهان پارتی، که در سکه‌هایشان نیز دیده می‌شود^{۲۱} توسط یک هماتولوژیست و سکه‌شناس آماتور به نام جرالد هارت در سال ۱۹۶۶ به چاپ رسید، که این ویژگی چهره و تغییرات آن را در تصاویر ضرب شده بر سکه‌های پادشاهان اشکانی بررسی می‌کند.

اما طی سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۹۸۹ جامع‌ترین پژوهش انجام شده در مورد تاریخ ایران، یعنی تاریخ ایران کمبریج منتشر شد، که جلد سوم آن اختصاص به دوره‌های سلوکی، پارتی و ساسانی دارد. در این جلد، دوران اشکانی از منظرهای گوناگون همچون تاریخ سیاسی، تاریخ روایی و سکه‌شناسی، توسط

18. K.J. Basmadjian

19. Morgan, J. de. (1936). *Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age*. Paris : Librairie orientaliste P. Geuthner.

20. Caley, E. (1955). *The Chemical Composition of Parthian Coins (Numismatic notes and monographs)*, ANS NNM 129. New York.

21. Hart, Gerald. D. (1966). "Trichoepithelioma and the Kings of Ancient Parthia". *Canadian Medical Association Journal*, 1966, vol. 94, no. March, p. 547-549

برخی پژوهشگران صاحب نام از جمله: بیکرمان، بیوار، امریک، سلوود و... مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. کار جامع بعدی در زمینه سکه‌شناسی که بخشی از آن به سکه‌های اشکانی می‌پردازد در سال ۱۹۷۸ با عنوان *Oriental Coins and Their Values: The Ancient and Classical World, 600 B.C. - A.D. 650* توسط مایکل میچینر^{۲۲} و در ۷۶۰ صفحه منتشر شد. مجموعه‌ای با بیش از ۵۵۰۰ سکه از شرق باستان، که هر قطعه دارای عکس است، و در آن بسیاری از کتیبه‌های سکه‌ها به صورت حرف نویسی و در مواردی ترجمه درج شده است. این کتاب شامل موضوعات و مناطق گوناگون از جمله: منشأ ضرب سکه‌های غرب، مجموعه‌های شرق میانه باستان، هند و یونانی، کوشانی، و سکه‌های چین پیش از دوره تانگ است.^{۲۳} در این مجموعه سوابق گسترده تاریخی و سکه‌شناسی در تمام مناطق از جمله دودمان‌های ساسانی و پارت بررسی شده، که یکی از منابع قابل رجوع برای این دسته از سکه‌ها محسوب می‌شود. گاهشماری و ترتیب استفاده شده در بخش اشکانی این کار، تا حد زیادی به تبعیت از ویرایش نخست کتاب منتشر شده دیوید سلوود در سال ۱۹۷۱ است که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد. کمی پس از آن در سال ۱۹۷۹، کتابی با عنوان *Greek Coins And Their Values. Volume II: Asia And North Africa* در ۴۱۷ صفحه منتشر شد که فهرستی شامل سکه‌های مربوط به ضربخانه‌های آسیای صغیر، مناطقی مانند عربستان و میان‌رودان، و همچنین مصر و دیگر مناطق شمال آفریقا (ضربخانه فرمانروایی‌های یونانی-مقدونی، تراکیه، سلوکیان سوریه، بطلمیوسی‌ان مصر، پرگامون، پونتوس، بیتینی، کاپادوکیه، ارمنستان، پارت، بلخ و هند و یونانی) است. بخش مربوط به سکه‌های پارت آن توسط «دیوید سیر»^{۲۴} تألیف شده است. کتاب او شامل فهرستی با تصاویر و یادداشت‌های تاریخی است که نسبت به کارهای گذشته تغییرات زیادی داشته و از جدیدترین فهرست‌ها در این زمینه محسوب می‌شود.

از بهترین کارهای انجام گرفته و شاید بتوان گفت قابل استنادترین و معتبرترین پژوهش جامع اخیر در زمینه سکه‌های پارتی را می‌توان کتاب دیوید سلوود با عنوان *An Introduction to the Coinage*

22. Michael Mitchiner

۲۳. از میچینر پیش‌تر در سال ۱۹۷۵ میلادی کتابی در ۹ جلد با عنوان *Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage* در لندن منتشر شده بود که به طیف وسیعی از سکه‌های پادشاهی‌های مختلف هندو یونانی، هندوسکایی، پارتیان هند و دیگر حکومت‌های مرتبط با آن‌ها می‌پرداخت.

24. David Sear

of Parthia^{۲۵} دانست. سلوود یکی از محققان برجسته در زمینه سکه‌شناسی، خصوصاً دوران پارت است که نظرات و انتساب‌های او (به‌استثناء برخی موارد)، مورد قبول بسیاری از پژوهشگران معاصر است و مقالات متعددی را به‌ویژه در مورد سکه‌های اشکانی منتشر کرده است. ویرایش نخست از کتاب او با عنوان *An Introduction to the Coinage of Parthia*^{۲۶} در سال ۱۹۷۱ به چاپ رسید و ویرایش دوم، نه سال بعد در ۱۹۸۰ منتشر شد. این کتاب سکه‌های اشکانی را از جهات گوناگون از جمله روش ضرب سکه، ضرابخانه‌ها، تقویم و مبدأ تاریخی، تصاویر و کتیبه‌های پشت و روی سکه بررسی می‌کند، و با استفاده از منابع تاریخی و مقایسه سکه‌های مختلف در کنار بررسی منابع گذشته از جمله فهرست تدوین شده به سرپرستی راث و پژوهش محققان دیگر، فهرستی اصلاح شده و با دقت بالاتری نسبت به کارهای گذشته ارائه می‌نماید. در نگاه اول، چاپ سال ۱۹۷۱ کتاب سلوود با چاپ دوم در ۱۹۸۰ یکسان به نظر می‌رسد. با این حال، در ویرایش دوم بعضی از نسبت‌های مندرج در ویرایش نخست تغییر داده شده، و همچنین انواع ۹۲ و ۹۳ به فهرست اضافه شده است. سلوود در ویرایش دوم، به طور کامل شماره‌گذاری زیر گروه‌ها را اصلاح کرد، و برخی انتساب‌ها را تغییر داد.^{۲۷} با این همه، این کتاب یکی از معتبرترین منابع کنونی برای مطالعه سکه‌های اشکانی است.^{۲۸} پس از سلوود نیز پژوهشگران دیگری به تحقیق در این حوزه ادامه دادند و کتبی در این زمینه منتشر کردند. برای نمونه در سال ۱۹۹۳ کتابی با عنوان *Parthian Coins and History: Ten Dragons Against Rome* نوشته فرد شور و به زبان انگلیسی چاپ گردید.^{۲۹} این کتاب در ۱۸۸ صفحه فهرست مختصری از سکه‌های اشکانی را براساس مجموعه جامع او به همراه مقدمه و توضیحاتی از تاریخ پارت ارائه می‌دهد. همچنین کتاب *The Age Of The Parthians* که توسط وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت

25. Sellwood, David. *An Introduction to the Coinage of Parthia*. London: Spink and Son, 1971 (1st ed.)

26. Sellwood, David. *An Introduction to the Coinage of Parthia*. London: Spink and Son, 1971 (1st ed.)

۲۷. برای نمونه سلوود در ویرایش دوم کتاب خود، انتساب چند چهاردرهمی از فرهاد چهارم (نوع ۵۴، چاپ نخست) را به تیرداد یکم (نوع ۵۵، چاپ دوم) تغییر داده است.

۲۸. مرحوم سلوود پیش از درگذشت در حال کار روی ویرایش سوم از کتاب خود بودند و قصد چاپ نسخه سوم آن را داشتند که متأسفانه با درگذشت ایشان این امر صورت نگرفت.

29. Shore, Fred B. (1993). *Parthian Coins & History - Ten Dragons Against Rome*. Quarryville, PA: Classical Numismatic Group.

در سال ۲۰۰۷ در لندن منتشر شده، و با عنوان پارتیان در ایران ترجمه و به چاپ رسید،^{۳۰} از کتب جدید در این حوزه محسوب می‌شود که حاوی تحقیقات و بررسی‌های تشریحی و انتقادی درباره عصر پارتیان است و در تدوین آن از اطلاعات سکه‌شناختی نیز بهره گرفته شده است. در سال ۲۰۱۱ نیز کتاب *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia* نوشته رحیم شایگان توسط انتشارات دانشگاه کمبریج منتشر شد. این کتاب در ۵۷۰ صفحه، نگاه نسبتاً جامعی از ابعاد گوناگون به دو پادشاهی اشکانی و ساسانی دارد و از داده‌های کتیبه‌شناختی و سکه‌شناختی نیز بهره می‌برد.

در سال‌های اخیر یکی از جامع‌ترین پروژه‌ها در زمینه سکه‌های اشکانی آغاز شده است. پروژه SNP یا *Sylloge Nummorum Parthicorum*، که در آن چندین پژوهشگاه و موزه از سراسر دنیا از جمله موزه ملی ایران، کتابخانه ملی فرانسه، موزه بریتانیا، انجمن سکه‌شناسی آمریکا، موزه برلین، دانشگاه وین، و چند پژوهشگاه و بنیاد دیگر به طور مشترک همکاری می‌کنند. هدف این پروژه، بررسی و مستندنگاری جامع سکه‌های اشکانی موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف دنیا، و سکه‌هایی از چند مجموعه شخصی از جمله مجموعه شخصی دیوید سلوود، و انتشار این مطالعات در نه جلد است. تألیف جلد هفتم این مجموعه که در آن سکه‌های فرمانروایان پارتی از بلاش یکم تا پاکر دوم بررسی شده، توسط فابریزیو سینیسی انجام شده است که در سال ۲۰۱۲ در اتریش به چاپ رسید. این کتاب به صورت تخصصی و با استفاده از جدیدترین اطلاعات به دست آمده، به بررسی سکه‌های اشکانی می‌پردازد.^{۳۱} در این جلد بیش از ۲۷۰۰ سکه به دست آمده از این بخش از دوران اشکانی، موشکافانه مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب دارای فهرست تصویری و طرح‌هایی با کیفیت بسیار بالا و توضیحات تصویرنگاری و کردارهای آماری مقایسه‌ای بسیار جامع است که می‌توان آن را جدیدترین اثر منتشر شده در این زمینه دانست. در کنار مطالعات جامعی که تاکنون صورت گرفته و بخشی از آن ذکر شد، شایسته است به پژوهش‌های ارزشمندی که طی سال‌های اخیر توسط پژوهشگران به صورت مقالات و بررسی‌های تخصصی منتشر شده اشاره شود. این مطالعات، با نگاهی دقیق و تمرکز بر بخش‌های گوناگونی همچون گاهشماری، القاب و نوشته‌ها و همچنین عناصر تصویری سکه‌ها، نظرات و اصلاحات جدیدی را در این زمینه ارائه کرده و راه را برای پژوهش‌های بعدی

۳۰. سرخوش کرتیس، وستا، استوارت، سارا. (۱۳۹۳). پارتیان، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز

31. Sinisi, F. (2012). *Sylloge Nummorum Parthicorum*, Volume VII, *Vologases I-Pacorus II*, Vienna: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.

هموارتر ساخته‌اند. همچنین باید از نشریات معتبر و تخصصی در زمینه تاریخ اشکانی همچون پارتیکا^{۳۳} و نشریات موسسات مختلف نام برد که کمک بزرگی به پیشرفت بررسی‌های سکه‌شناختی و تاریخی دوران پارت کرده‌اند. از سویی دیگر، مجموعه‌های بزرگی از سکه‌های اشکانی در ایران و نقاط مختلف جهان وجود دارد، و فهرست‌های بسیاری در این زمینه تاکنون منتشر شده است که می‌تواند منبعی کاربردی در کنار دیگر منابع برای پژوهشگران در این زمینه باشد. در تالیف این کتاب، از بسیاری از این مقالات و پژوهش‌های انجام شده بهره گرفته شده است.

سکه‌شناسی اشکانی در ایران

متأسفانه مطالعات مرتبط با سکه‌شناسی اشکانی به زبان فارسی، در مقایسه با کارهای جامع و نسبتاً زیادی که توسط پژوهشگران خارجی انجام گرفته است، انگشت شمار است، و بیشتر آثار منتشر شده به زبان فارسی، مربوط به دهه‌های گذشته هستند. در زمینه مطالعات سکه‌شناسی در ایران، ابتدا باید از پژوهشگرانی همچون زنده‌یاد محمد مشیری نام برد که گام‌های مفیدی در زمینه آغاز مطالعات علمی سکه‌شناسی و گردآوری سکه در ایران برداشته، و آثار ارزشمندی را به چاپ رسانده‌اند.^{۳۴} اما نخستین مطالعه جامع در مورد سکه‌های اشکانی به زبان فارسی، کتاب تاریخ سکه، از قدیمیترین ازمه تا دوره ساسانیان نوشته زنده‌یاد ملک‌زاده (بیانی)^{۳۵} است که توسط دانشگاه تهران و در دو جلد انتشار یافت و بارها تجدید چاپ شد. جلد دوم آن به طور کامل به معرفی و بررسی سکه‌های دوران اشکانی اختصاص دارد و در آن، سکه‌ها از جنبه‌های گوناگون بررسی شده‌اند. بسیاری از انتساب‌ها و گاهشماری‌های ارائه شده در این کتاب، امروز با اصلاحات گسترده مواجه شده‌اند و از اعتبار کمتری برخوردار هستند، اما این کتاب را باید اثری ارزشمند دانست، به جهت آن‌که از نخستین کارهای جامع در زمینه سکه‌شناسی اشکانی در ایران، و مورد استفاده بسیاری از پژوهشگران بوده است. از دیگر کتب منتشر شده در این زمینه، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه^{۳۶} نوشته علی اکبر سرفراز و فریدون آورزمانی است، که یک فصل آن به صورت مختصر، به معرفی سکه‌های پارتی می‌پردازد. در سال‌های اخیر نیز کتابی با عنوان سکه‌های اشکانی نوشته کیارش غلامی به چاپ رسیده که می‌توان آن را فهرستی تصویری از سکه‌های اشکانی، در کنار مطالبی مختصر از تاریخ اشکانی دانست. با وجود همه منابع

32. Parthica

۳۳. برای نمونه: مشیری، محمد. (۱۳۵۱). راهنمای گردآوری سکه، تهران: گوتنبرگ.

۳۴. ملک‌زاده بیانی، ملکه (۱۳۵۷). تاریخ سکه، دوره پارتی. جلد دوم، دانشگاه تهران: تهران.

۳۵. سرفراز، علی اکبر و فریدون آورزمانی (۱۳۸۰). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، سمت: تهران.

موجود و کارهای ارزشمندی که به بخشی از آن‌ها اشاره شد، هنوز هم بسیاری از ابعاد این پادشاهی، برای ما ناشناخته و تاریک باقی مانده است. در سال‌های اخیر، پژوهشگران داخلی نیز همپای محققان خارجی به مطالعه در این زمینه پرداخته و با انتشار پژوهش‌های جدید و همچنین بررسی بیشتر منابع موجود، امید است هر روز شاهد روشن شدن بخش‌های تازه‌ای از این دوران بسیار مهم از تاریخ ایران و جهان باشیم.